

ג. הורות וגידושין

החוקרים מסכימים, כי שני הגורמים המשמעותיים ביותר המשפיעים על הסתגלות ילדים לגירושין הם:

1. רמת העימות המתמשך בין ההורים, המתבטאת במשך העימות ובעוצמתו.

2. יציבות והמשכיות הקשר של הילד עם שני הוריו.

מכאן, שהורים המצליחים לסיים את הנישואין תוך שמירה על מילוי תפקידיהם ההוריים, הכוללים מעורבות בטיפול בילדים, בחינוכם, ובפעילותם בבית-הספר ומחוצה לו, מגנים על הילדים מפני השלכות שליליות ארוכות טווח. לעומתם, הורים הממשיכים במאבק חריף והתנצחויות משפטיות, משמרים את מקומם של הילדים בלב הסכסוך ופוגעים, גם לטווח ארוך, במידת היכולת שלהם להסתגל לגירושין.

תפקידי ההורים לאחר הגירושין

התקופה הראשונה לאחר הגירושין מאופיינת בירידה בתפקוד ההורי של שני ההורים. שניהם טרודים בשלב זה, רגשית ומעשית, בסכסוך ביניהם ובחיפוש הדרכים לסיימו. לפיכך הם מתקשים לפנות מקום רגשי לצורכי הילדים, דווקא בשלב שגם מבחינת הילדים הוא קשה במיוחד, וצורכיהם מוגברים. ילדים נוטים בשלב זה, כמו גם בשלבים אחרים, לקבל על עצמם תפקידים שמעבר ליכולותיהם. יש ילדים הלומדים לדאוג לעצמם בגיל צעיר להגיע הביתה בכוחות עצמם, להכין לעצמם אוכל, להעסיק את עצמם או להשכיב את עצמם לישון, בעיה המוחרפת בגיל צעיר של הילדים. אחרים מקבלים אחריות על אחים ואחיות צעירים, או שאחריות זו מוטלת עליהם בידי אחד ההורים או שניהם. אחרים מוצאים עצמם מודאגים וטרודים ביחס למצוקת ההורה, ומנסים בכל דרך להקל עליו, לשמח אותו, לפעול במקומו ואף להילחם את מלחמותיו. ילדים אלה, המכונים "ילדים הוריים", נאלצים להתמודד לא רק עם הקשיים הישירים הנוגעים להם ביחס לגירושין, אלא אף עם משימות רבות שאינן מותאמות לגילם ולשלב ההתפתחותי שהם נמצאים בו. מטלות אלה עלולות לפגוע ביכולתם להתמודד עם המשימות הרגילות שהם מצופים למלא, כגון: לימודים, פעילות חברתית עם בני גילם ועוד.

ילדים שהוריהם ממשיכים לנהל עימותים קשים גם לאחר הגירושין סובלים במידה רבה יותר הן מפגיעה בדמותו של הורה אחד בידי השני, והן ממיקומם בעין הסערה, מיקום הפוגע בתהליך ההסתגלות וביכולתם לארגן מחדש את חייהם לאחר הגירושין. אופי והגדרת הקשר של הילדים עם שני הוריהם מותנה, אם כך, לא רק בגילם וברמת התפתחותם, אלא גם ברמת העימות המתמשך בין שני ההורים. ככל שעולה רמת העימות, כך נכון יותר לצמצם ככל הניתן את המפגשים בין ההורים ואת הצורך שלהם לנהל משא ומתן ביחס לאיזה שהוא פן של ההסדרים שנקבעו ביניהם. במקרים של עימות, ככל שעולה גילו של הילד כן מתאים יותר כי בזמן הביקורים הוא יעבור באופן עצמאי בין הורה להורה (למשל ילך להורה מיד אחרי הלימודים). במקרים של עימות קשה וחשש לסיכון שלום הילדים נערכים הביקורים בביקוח, ובמקרים קיצוניים ביותר אף נמנעים.

חגים וחגיגות, אירועים האמורים להיות מוקדי שמחה והתרגשות, הופכים במקרים רבים למקור לחשש וחרדה לילדים להורים גרושים. במרבית המקרים מגיעים ההורים להסדרים ביניהם ביחס לחגים המרכזיים, על בסיס של הדדיות, כגון: בשנה אחת ראש השנה עם אמא, ליל הסדר עם אבא, ולהפך - בשנה לאחר מכן. עם זאת, לא פעם הופכים החגים והחופשות למוקד למריבות, עימותים, וצער רב לילדים. חגיגות מיוחדות, כגון: שמחות משפחתיות, ויותר מכול חגיגת בת/בר המצווה, עלולים אף הם להפוך למוקד לעימות. כך גם לגבי חגיגות הנחגגות בבתי-הספר סביב חגים ואירועים בית-ספריים או סביב הילד עצמו.

עימות כזה, לכאורה, על פרטים בלתי-חשובים, נסוב בעצם סביב המאבק המתמשך בין ההורים, החשבונוות הבלתי-פתורים ביניהם, ורצונו של כל אחד ב"בלעדיות" על הילד על חשבון הקשר עם הורה השני. יכולתם של הורים לתת מענה לצורכי הילדים סביב אירועים אלה, לאפשר להם לשמר קשר עם שתי המשפחות המורחבות ולהשתתף באירועים משפחתיים, לחגוג חג עם הורה אחד בלי לחשוש מפגיעה בשני, ולבלות בימי הולדתם באופן שיגרום להם אושר ולא צער, יכולת זו משקפת במידה רבה את מידת הגמישות והפתיחות של ההורים ביחס להמשך דרכם כהורים לאחר הגירושין.

איך מוגדרים תפקידי ההורים אחרי הגירושין?

עם התייצבות המערכות המשפחתיות לאחר הגירושין, מתגבשים דפוסים חדשים של קשר בין הילדים לבין כל אחד מהוריהם. דפוסים אלה נוגעים לחלוקת התפקידים בין ההורים ביחס לטיפול השוטף והאחריות לילדים, ומושפעים במידה רבה ממידת היכולת של ההורים לשתף פעולה ביניהם לאחר הגירושין. במשפחות החוות גירושין השאיפה היא ליצור מצב, המאפשר המשך של הורות משותפת. משמעה של זו היא היכולת של ההורים להמשיך ולשתף ביניהם פעולה ביחס לצורכי הילדים, לשים את הילדים בראש סדר העדיפויות ולשמר ערוצי תקשורת פתוחים ביניהם ביחס לילדיהם.

ההסדרים לגבי חלוקת האחריות והתפקידים בין ההורים ביחס לילדים מקבלים תוקף של החלטה משפטית, וזו נקבעת על-פי עיקרון **טובת הילד**, המשמש כעיקרון-על הן בבית-המשפט לענייני משפחה והן בבית הדין הרבני ובבתי-הדין הדתיים האחרים. עיקרון זה נובע מן הקדימות הניתנת לזכויות הילדים על פני זכויות ההורים, שכן קביעת ההסדרים לאחר הגירושין מבוססת על התפיסה, כי זכותו של הילד לשני הוריו קודמת לזכויותיהם ביחס אליו.

במרבית המקרים אחד ההורים הוא **ההורה המשמורן**, שבביתו מתגוררים הילדים דרך קבע. בדרך כלל ההורה המשמורן היא האם, אם כי עולה מספרם של האבות המשמורנים. בית ספרם של הילדים נמצא באזור מגוריה, והיא האחראית העיקרית על הטיפול בהם, כגון: טיפול רפואי, בחירת חוגים, תכנון פעילויות בחופשות וכד'.

במסגרת הסכם הגירושין נקבעים עבור **ההורה הלא-משמורן**, בדרך כלל האב, הסדרי ראייה. זוהי תכנית קבועה של מפגשים בין האב לילדים בשעות הפנאי. הסדרי הראייה מתבצעים בדרך כלל בזמנים קבועים, ומיקומם ותוכנם נקבעים בידי האב. לגבי הורים החיים באותה עיר, נקבעים הסדרי הראייה באופן המאפשר לילדים, במרבית המקרים, לשהות עם האב בביתו.

הסדרי הראייה מוגדרים כך שהילדים ייפגשו עם אביהם במהלך השבוע וכן בסופי שבוע, בחופשות ובחגים, על-פי תכנית ערוכה מראש. כשהורים גרים בריחוק זה מזו, מותאמים הסדרי הראייה למצב החדש. שינויים בתכנית זו הם באחריות ההורים, מלבד באותם מקרים שרמת העימות היא כה גבוהה עד כי נדרשת התערבות של גורמים חיצוניים, טיפוליים או חוקיים, ביחס לשינויים בהסדרים.

משמורת משותפת משמעה חלוקה שווה בין ההורים של האחריות לטיפול השוטף והיומיומי בילדיהם. מבחינת הילדים מדובר בדרך כלל על "שני בתים" שהם שוהים בהם לסירוגין. משמורת משותפת נמצאה מתאימה רק במקרים בהם התקשורת בין ההורים פתוחה ומאפשרת גמישות ורגישות לצרכים המשתנים של הילדים. כיום אין נטייה להמליץ על משמורת משותפת, עקב הקשיים שחוו ילדים בהסדרים אלה.

בכל מקרה ממשיכים שני ההורים להיות **אפוטרופסים** של ילדיהם. משמעו של דבר כי מבחינה חוקית שניהם ממשיכים להיות אחראים לשלומם, לחינוכם, לבריאותם ולהתפתחותם של ילדיהם. לשניהם זכות להיות שותפים להחלטות הנוגעות לילדים (כגון: החלטות ביחס למקום לימודים, לאורח חיים, לטיפוליים רפואיים וכד').

גם אם מבחינה פורמלית מוגדרת משפחה לאחר גירושין, כשהורה אחד הוא ההורה המשמורן, כמשפחה **חד-הורית**, יש חוקרים המעדיפים להתייחס למשפחה לאחר גירושין כמשפחה **דו-גרעינית**. בכך הם מקווים להמשיג את הרעיון, כי גם לאחר הגירושין יש לילדים שני הורים, ובמקום המשפחה הגרעינית נוצר דפוס חדש של משפחה, המזהה את שני ההורים כמרכזיים באחריות ובטיפול בילדים. יש חשיבות ומשמעות לשימוש בשפה, במונחים ובמושגים המגדירים את המשפחה, שכן אלה יכולים לסייע בארגון מחדש של המשפחה ובהגדרה שהיא פחות סטיגמטית, המשמרת את מקומם של שני ההורים ואת אחריותם.

נתק בין הילדים לבין אחד ההורים נוצר במקרים שאותו הורה בוחר להתרחק מהילד ולנתק את הקשר אתו או במקרים שהילדים מתנגדים לקשר עם ההורה. התנגדות ילדים לקשר באה לעתים על רקע של התנהגות פוגענית ומתעללת של אותו הורה בילדים בעבר, או - במקרים רבים - ממעורבות היתר של הילד בסכסוך בין ההורים, הסתה של ההורה השני, או ברית שיוצר הילד עם אחד ההורים. נתק זה, המכונה גם "סרבנות קשר" או "תסמונת הניכור ההורי" מהווה מקור לסיכון התפתחותי עבור הילד שכן הוא לא רק שולל ממנו את ההזדמנות לקשר עם ההורה השני אלא אף ממלכד אותו בעיסוק מתמשך בעימות בין ההורים.

סיכום

- סמוך לגירושין צפויה תקופה של ירידה בתפקוד ההורים.
- ירידה בתפקוד הורים עלולה להטיל על הילדים אחריות ותפקידים מעבר לכוחם ויכולותיהם, על חשבון לימודים, יחסים חברתיים ומשחק.
- עימות קשה ומתמשך בין ההורים פוגע בתהליכי ההסתגלות של הילדים.
- חגים, חגיגות וימי הולדת מגבירים את המתח בין ההורים ועלולים להפוך לסלעי מחלוקת הפוגעים ביכולת הילדים להנות מאירועים אלה.
- דפוסי ההורות לאחר הגירושין נקבעים בהסכמה או בידי המערכת המשפטית, על-פי עיקרון "טובת הילד". אלה קובעים מיהו ההורה המשמורן ומיהו ההורה הלא-משמורן, שמפגשיו עם הילד נקבעים באמצעות הסדרי ראייה. לעתים מתקבלת החלטה על משמורת משותפת. בכל מקרה שני ההורים ממשיכים להיות אפוטרופסים של ילדיהם.
- הגדרת המשפחה כ"משפחה דו-גרעינית" ולא כמשפחה "חד-הורית" מגבירה את ההתייחסות להמשך התפקיד והאחריות של שני ההורים ביחס לילדיהם גם לאחר הגירושין.

הודות וגידושין:

התפקוד ההודי לאחד הגידושין על-פי דמת העימות בין ההורים

רמת עימות חמורה ביותר	רמת עימות גבוהה	רמת עימות בינונית	רמת עימות נמוכה	רמת עימות מינימלית	
אין כל קבלה של ההורה השני	ההורים דוחים זה את זה ומסכנים אחד את השני ללא סיכון ישיר לילד	השמצת ההורה השני באוזני הילד	לעתים פגיעה בשמו של ההורה השני בפני הילד	יש שיתוף פעולה ונכונות להכיר בחשיבות ובמסוגלות של ההורה השני	שיתוף פעולה וקבלת ההורה השני
אלימות פיזית ומילולית, סיכון של ההורים ושל הילד	איומים באלימות, התנהגות בוטה, מאבקים משפטיים מתמשכים	מריבות קולניות	לעתים מריבות מילוליות בנוכחות הילד	יכולת לפתור בעיות, לעתים ביטויי כעס מינימליים	דרכי פתרון בעיות
איומים, מאבקים ומריבות קשות	איומים לפגוע בילד או לחטוף אותו	מריבות מילוליות קשות ללא אלימות פיזית	לעתים קושי בשליטה ברגשות שליליים	יכולת שליטה ברגשות שליליים	ביטוי רגשי
הילד מעורב בסכסוך, סיכון לנתק מוחלט של הילד מאחד ההורים	ניסיון ליצור ברית קבועה עם הילד כנגד ההורה השני	ניסיונות מתמידים ליצור בריתות עם הילד כנגד ההורה השני סביב נושאים ספציפיים	לעתים ניסיון לקבל מהילד מידע על ההורה השני וליצור איתו ברית	יכולת להימנע מלערב את הילד בעימות	עירוב הילד בעימות
הילד בסיכון גבוה	הילד בסיכון רגשי				סיכון לילד

ד. בית-הספר וילדים שהוריהם גרושים*

ילדים שהוריהם נמצאים בהליכי גירושין הם ילדים העוברים תהליך קשה, ובדרך כלל משברי. במקרים רבים נותר בית-הספר המקום הקבוע והיציב היחיד בחייהם. כשחווים הילדים בעקבות הגירושין גם מעבר למקום מגורים אחר, הם מאבדים גם קביעות זו, ונאלצים להתמודד עם מעבר לאזור חדש ולבית-ספר חדש, הכולל מסגרת לימודית וחברתית שגם היא אינה מוכרת וזרה. למרות כל זאת, הם מצופים להמשיך ולתפקד באופן רגיל ותקין בכל הנוגע ללימודיהם ולהתנהגותם בבית-הספר. במקרים רבים ילדים אלה מבטאים את תגובתם לשינויים במערכת המשפחתית, לעימותים וללחצים המצטברים, דווקא בבית-הספר. תגובות אלה כוללות ירידה בלימודים, בעיות התנהגותיות (בעיקר אצל בנים) ומצבי רוח קשים (בעיקר אצל בנות).

אחד התפקידים המרכזיים של המורים והמערכת הבית-ספרית ביחס לילדי גירושין הוא ליצור את האיזון בין שמירה על גבולות מגנים ומחייבים ודרישה לתפקוד בתחום הלימודי וההתנהגותי לבין התחשבות במצבם המיוחד של ילדים אלה ובקשיים שהם מתמודדים עמם. במיוחד נכון הדבר במקרים שהילדים מבטאים קשיים שיכולים להיות ביטוי לשלב ההתפתחותי שהם מצויים בו (כגון גיל ההתבגרות), אך גם ביטוי למצוקה הנובעת מהמצב המשפחתי. יש להימנע מזיהוי כל קושי ככזה הנובע מהגירושין ולהיזהר מיותר על גבולות ומתן היתר להתנהגות מתירנית בלתי מקובלת כ"פיצוי" על הקשיים. מורים צריכים למצוא את האיזון בין יצירת ההזדמנות עבור הילדים להשמיע את קולם ולבטא את קשייהם ומצוקתם לבין זכותם לפרטיות. למורים - מעצם המפגש היומיומי וההיכרות עם הילדים, והצפייה בשינויים בהתנהגותם ובתפקודם - יכולה להיות האפשרות והיכולת לזהות מצבי מצוקה של תלמידיהם ולהגיב עליהם באופן המסייע להם. במצבים של סיכון גבוה וחסד להתעללות חלה על צוות בית-הספר חובת הדיווח לפקיד הסעד לחוק הנוער.

הקשר עם שני ההורים

לבית הספר, ובעיקר למחנכים, תפקיד חשוב בקבלה של המערכת המשפחתית החדשה. מחנכים, מורים, יועצים ומנהלים מעבירים להורים מסרים המשקפים את התייחסותם לשינויים במשפחה. קבלה של ההורים משמעה התייחסות נייטרלית אליהם ללא הזדהות עם הורה "טוב", "רע", "צודק" או "אשם", תוך התייחסות אמפטיית לקשיים שהם מתמודדים עמם. עם זאת, למורים זווית ראייה ייחודית של הילדים ותפקודם, והם יכולים להיות "מראה" המשקפת את מצבם של הילדים להורים, ומשתפת את ההורים בקשיי ההתמודדות וההסתגלות של הילדים לגירושין. תפיסת המערכת המשפחתית כדו-גרעינית (משפחה המורכבת משתי מערכות משפחתיות שהילד שייך אליהן) לעומת תפיסה של משפחה חד-הורית, משמעה התייחסות שוויונית להורות של שני ההורים גם לאחר הגירושין, ראייתם כממשיכים להיות, שניהם, אחראים לטובתו ולשלומו של הילד כמו גם לחינוכו. מכאן, ששניהם זכאים למידע בנוגע לתפקודם של הילדים בבית-הספר, כפי שזכאי הילד לשיתוף שני הוריו בחינוכו ובחייו. מבחינת בית-הספר התייחסות שוויונית משמעה הזמנת שני ההורים לאירועים בית-ספריים, שליחת הודעות הנוגעות לפעילות בית-הספר לשניהם, הזמנת שני ההורים למפגשים עם המורים, לערבי הורים ולמסיבות כיתתיות. כל זאת, על-פי חוזר מנכ"ל משרד החינוך, הנוגע לנושאים אלה. (מובא בנספח).

עם זאת, יש מקרים שדרושה בהם רגישות מיוחדת של המערכת הבית-ספרית לצרכים ייחודיים של ילדים בהקשר לגירושין של ההורים. לדוגמה במקרים של גירושין על רקע של עימות קשה בין ההורים או אלימות, יש לשקול האם נכון להזמין את ההורים באותה עת או האם עדיף שהמורים יפגשו עם כל הורה בנפרד. רגישות זו נוגעת בראש ובראשונה בטובת הילד, שיתקשה לעמוד במצב ששני הוריו מתנצחים מולו ובתוך המערכת הבית-ספרית, אך גם באה להקל על ההורים ועל המורים ולמנוע מצבים מביכים או בעלי עוצמה רגשית גבוהה.

* בכל מקום שיש התייחסות למחנך/מחנכת הכוונה היא גם לגננת בגן.

דרכי התמודדות

התעלמות. המערכת הבית ספרית יכולה לבחור, גם אם לא במוצהר, להתעלם ממצב המשפחתי של ילדים להורים גרושים. התעלמות נובעת בדרך כלל מאי נוחות או חרדה, והיא ביטוי לחוסר ידע וחוסר אונים לגבי דרכי ההתמודדות עם הבעיה. ההתעלמות יכולה גם לנבוע מתוך הכוונה להגן על הילדים מפני הצורך לעסוק במסגרת בית הספר בקשיים המלווים אותם בבית או מהרצון להשכיח מהם את כאבם, ולו למשך שעות הלימודים.

התייחסות מוכללת. התייחסות לנושא הגירושין באופן כללי, ללא התייחסות למצבם של ילדים מסוימים כילדים להורים גרושים. התייחסות מוכללת יכולה להתקיים בשיחה, בהתייחסות לגירושין כאל תופעה חברתית, ותוך שימוש בטקסטים ספרותיים. במסגרת זו ניתן להתייחס למשפחות באופן המציג מבנים שונים של משפחות (ולא רק המבנה של שני הורים וילדיהם). התייחסות כזו מאפשרת לדון בנושא ונותנת לו לגיטימציה, מגנה על ילדים מחשיפה בלתי רצויה, אך גם מעבירה מסר לגבי יכולתם להתייחס לבעייתם בהיבט האישי. עמדות חיוביות יותר כלפי הגירושין יכולות לספק תמיכה לילדים שהוריהם התגרשו, או לכאלה העומדים בפני גירושין.

התייחסות אישית. יכולתו של המורה להתייחס אישית לילדים שהוריהם התגרשו יוצרת הזדמנות עבור הילדים לשוחח על הנושא עם דמות משמעותית, שאינה חלק מהמערכת המשפחתית. התייחסות זו מציעה לילדים אישור וקבלה של התמודדותם עם קשיים ייחודיים, ויכולה להוות מקור לתמיכה, הבנה ובירור של צרכיהם. התייחסות אישית יכולה להיות ישירות עם הילדים, או בשיחה עם ההורים.

הפניה. למורים יש ההזדמנות ייחודית לזהות קשיים ובעיות של תלמידיהם, ובמידת הצורך להפנותם לגורמים טיפוליים וייעוציים בתוך בית הספר ומחוצה לו. הפניה ליועץ בית הספר, לפסיכולוג או לעובד סוציאלי, בממ"ד - לרב ביה"ס או לכל גורם טיפולי אחר, בשלב מוקדם של הקשיים, יכולה להוות גורם משמעותי בתהליך ההתמודדות של הילדים עם גירושין הוריהם והסתגלות למערכות המשפחתיות החדשות.

מתי להתערב וכיצד?

לעודד את ההורים לידע את המחנך: לא תמיד משתפים ההורים או הילדים את בית-הספר בקשיים משפחתיים. על בסיס הידע הקיים לגבי המשמעות וההשלכות של הגירושין על הילדים, חשוב כי בתחילת שנת הלימודים יבקש המחנך באספת הורים, בהתייחסות מוכללת, כי הורים יידעו אותו לגבי המצב המשפחתי, או לגבי שינויים החלים במצב המשפחתי במהלך שנת הלימודים. בכך תיפתח בפני ההורים אפשרות לשתף אותו במצב הייחודי של המשפחה והילד, ללא התייחסות ערכית-סטיגמטית.

טיפול בנושא הגירושין בכיתה ובמסגרת הלימודים: בכיתות שלומדים בהן ילדים להורים גרושים ניתן להתייחס לנושא באופן הפונה לכלל התלמידים, באמצעות שיחה או שימוש בכלים ספרותיים, במטרה ליצור נורמליזציה, קבלה ועמדות חיוביות ותומכות כלפי ילדים שהוריהם גרושים, ומתוך רצון למנוע התייחסות סטיגמטית. בתכניות העוסקות במשפחה ושורשיה, יש מקום להתייחס למשפחה שחוותה גירושין או נישואין- מחדש כעוד מודל אפשרי ומקובל של משפחה. גם רשימת תלמידים המכילה את שמות ומספרי הטלפון של שני ההורים מהווה אישור לקבלה של המצב המשפחתי.

זיהוי מצוקה של תלמידים: מורים ומחנכים פוגשים תלמידים במשך שעות רבות במהלך השבוע, במסגרת קבועה בעלת דרישות ומחויבויות צפויות מראש. שינויים פתאומיים בתפקודם של ילדים מהווים סימני אזהרה. סימנים אלה כוללים ירידה בלימודים, קשיים או שינויים פתאומיים ביחסים החברתיים, בידוד חברתי והסתגרות, בעיות התנהגות והתפרצויות, הפרעות למהלך התקין של הלימודים בשונה מההתנהגות בעבר, שינויים במצב הרוח, או קשיים בלתי מוכרים בנושאים כספיים. זיהוי המצוקה ובירור ראשוני עם הילדים לגבי סיבותיה, בשיחה אישית ואמפטית של המורה איתם, יכולים לאפשר למורים התייחסות רגישה ותומכת במצבי משבר משפחתיים.

התערבות "אחד לאחד": מחנך או מורה המרגיש קשר קרוב לילד ומזהה את מצוקתו, ובעיקר אם יש לו ידע קודם על בעיות במערכת המשפחתית או גירושין, יכול להציע לילד תמיכה באמצעות שיחה אישית. בשיחה על המורה להביע עניין בקורה את הילד, לבטא אכפתיות וקבלה, ולקבל את הגבולות שיציב הילד לשיחה, ללא ניסיון לדלות ממנו מידע מעבר לרצוי לילד, ותוך שמירה על האוטונומיה שלו. על המורה להבטיח לילד קשב, פרטיות וסודיות, ולסכם עם הילד ובהסכמתו כל פעולה שירצה לעשות. הבטחה זו צריכה לכלול התייחסות מפורשת לשמירת פרטיותו הן ביחס להוריו והן ביחס למורים אחרים בבית הספר. במקרים רבים עצם ההקשבה לילד, הרגישות לקשייו וביטוי של הבנה למצוקתו יכולים לסייע לילד להרגיש כי אינו בודד, כי כאבו מובן ומאמציו זוכים לכבוד.

שיחות עם הורים: אם זוהתה מצוקה אצל הילד, יש לשקול לשתף את אחד ההורים או שניהם, תוך שמירה על יחסי האמון עם הילד ובהסכמתו. גם במפגש עם ההורים חייב המורה להישמר משיפוטיות ונקיטת עמדה לטובת אחד ההורים. הזמנת ההורים תיעשה, כאמור, רק בהסכמת הילד. פניה של ההורים (או אחד מהם) לבית-הספר ולמורה מחייבת הקשבה ורגישות לדבריו, וללא הסכמה מפורשת של הילד תישמר פרטיותו גם מול הוריו.

אי-מעורבות בסכסוך בין ההורים ושפיטת התנהגותם: בשום מצב אין תפקידו של בית הספר לשפוט את ההורים, להכריע מי מביניהם צודק, ומי טוב יותר לילד. זוהי מעורבות הפוגעת בילד ובטובתו ואינה תורמת למשימה המרכזית העומדת בפני המערכת המשפחתית לאחר הגירושין שימור ההורות של שני ההורים והקשר של הילד עם שניהם. יש לזכור כי זוגות בתהליך גירושין ולאחריו עושים לא פעם מאמצים לגייס תומכים ולגבש בריתות אחד כנגד השני, ואל לו למורה למצוא עצמו מעורב בבריתות מעין אלו.

הזמנת הורים לאירועים בית-ספריים, אספות הורים וכד': שני ההורים חייבים וזכאים להיות מעורבים בחינוך הילדים, ולפיכך להיות שותפים לתהליך החינוכי, לפעילות הבית-ספרית, דיווחים על מצב הילדים וכד'. זאת, ללא קשר למי שנקבע כהורה המשמורן של הילד. עם זאת, במקרים שמערכת היחסים בין ההורים מעורערת במיוחד והעימות מתמשך, יש מקום לשקול את משמעות הזמנתם יחדיו, ואת המתח והמצוקה שמפגש כזה עלול לגרום לילד. במקרים אלה יש לאפשר קשר נפרד של כל הורה עם המערכת החינוכית, ושיתוף ההורים בפעילויות שונות ונפרדות. ככל שעולה גילו של הילד, יש מקום לשתף אותו בהחלטות אלה ולשמוע את קולו, ובעיקר נכון הדבר לגבי תלמידי ביה"ס התיכון. עם זאת, גם במקרים שיש נתק מוחלט בין אחד ההורים לילד, זכאי ההורה למידע לגבי מצב הילד. יש לזכור כי לעתים הנתק נובע מסיבות שאינן בהכרח ב"אשמת" ההורה, וכי הקשר עם בית הספר הוא לפעמים הקשר היחיד שלו עם הילד, והאמצעי הבלעדי העומד לרשותו לקבל מידע על ילדו ולהעביר לו מסר של דאגה ואהבה.

כסף, כסף... : נושאים כספיים נשארים לעתים מזומנות בלתי פתורים ומוקד לסכסוכים נוספים בין בני זוג גרושים. לא פעם נתקלים ילדים בקושי לקבל מהוריהם כסף לצרכים בית-ספריים ואחרים כגון: מסיבה, טיול או פעילות אחרת, ומוצאים עצמם נשלחים מהורה אחד לשני לצורך גיוס הכסף. על מורים להימנע מנגיעה בנושא זה ובפנייה לילדים בנושאים הכספיים. עליהם לגלות רגישות לגבי בעיות המתעוררות סביב תשלומים מיוחדים. במקרים שמתעוררים קשיים, יש לפנות ישירות לאחד ההורים, ולא באמצעות הילד.

הפניה: הפניית הילדים לגורמים טיפוליים בתוך בית-הספר או מחוצה לו יכולה להיעשות בהמשך לשיחה אישית או באמצעות היועץ או גורם אחר בבית-הספר, בהסכמת הילד. מידת שיתוף ההורים תלוי בגילו של הילד, ואין דינם של ילדים צעירים כדין מתבגרים.

חובת דיווח: במקרים שיש עדויות להתעללות בילדים או חשש ממשי להתעללות, חלה על כל הגורמים במערכת החינוך חובת דיווח לפקיד הסעד לחוק הנוער. אין להפעיל שיקול דעת במקרים אלה.

סיכום

- יש למורים אפשרות לזהות מצבי מצוקה של ילדים שהוריהם התגרשו, ולסייע להם באמצעות שיחה, אמפטיה ותמיכה, וכן הפניה - על-פי הצורך ובהסכמת הילד ותוך שמירה על פרטיותו.
- התייחסות לגירושין כאל דפוס משפחתי מקובל באמצעות פנייה להורים ליידע את בית-הספר וכן תוך התייחסות לנושא בכיתה, במסגרת תכנית הלימודים ובאמצעים ספרותיים ואחרים, מסייעת בהורדת הסטיגמה ובקבלה ולגיטימציה של התופעה אצל הילדים.
- לשני ההורים זכות ואחריות ביחס לילדיהם, ולפיכך זכותם להיות בקשר עם בית-הספר ולקבל מידע על מצב הילדים והתקדמותם בלימודים, כפי שהדבר מתבטא בחוזר מנכ"ל משרד החינוך.
- כסף עלול להיות מוקד לסכסוכים מתמשכים בין ההורים הגרושים, ויש לנהוג משנה זהירות בבעיות המתעוררות סביב תשלומים לבית הספר. בכל מקרה אין לפנות לילדים בנושאים אלה אלא להורים בלבד.

ה. השירותים הסוציאליים והטיפוליים העומדים לרשות המשפחות והילדים

הערנות לקשיים הייחודיים של משפחות בתהליכי גירושין, ובעיקר לצורך לתת מענים נאותים לילדים שהוריהם התגרשו, הביא לפיתוחם של שירותים שונים שמיועדים לאוכלוסייה זו, וכן לפיתוח של מדיניות וחקיקה בתחום זה. ההתערבויות הטיפוליות העוסקות בגירושין מכוונות בעיקר לתקופה המידית בתהליך הגירושין ומיד לאחריו, וחלקן מקושרות להליכים המשפטיים. כאמור, תקופה ראשונה זו היא התקופה שמתעוררים בה מירב הקשיים ובה סובלים כל בני המשפחה ממצבור של לחצים, ולכן הסיכון להתפתחות משבר ותגובות חריפות הוא הגבוה ביותר בזמן זה. הניסיון הקליני מוכיח כי התערבות מוקדמת יכולה לסייע בהתמודדות עם הקשיים, וכי אבחון נכון יכול לעזור בבחירת דרכי טיפול, בעיקר במקרים שקיים סיכון לשיבוש מתמשך ביחסים של הילד עם אחד ההורים, ועד להיווצרות נתק. בישראל, כמו בעולם, עומדים שירותים רבים לצד משפחות המתמודדות עם משבר הגירושין. שירותים אלה מוצגים כאן.

מחלקה לשירותים חברתיים - מש"ח - נמצאת בכל רשות מקומית כחלק מהשירותים הניתנים בידי הרשות. תפקידה לספק את מכלול השירותים הסוציאליים על-פי חוק וזכאות וכן שירותים חברתיים מקיפים אחרים. בכל מחלקה לפחות עובדת/ת סוציאלית/ת אחד/ת וכן פקיד/ת סעד לחוק הנוער ולסדרי דין.

מרכז לטיפול ומניעה של אלימות במשפחה - המרכזים למניעה וטיפול באלימות במשפחה מפוזרים ברחבי הארץ (לא בכל רשות מקומית). המרכזים מתמחים בכל הכרוך בטיפול באלימות במשפחה, ובעיקר אלימות נגד נשים. הטיפול נעשה באופן פרטני, קבוצתי ובמקרים שהופסקה האלימות ובני הזוג מעוניינים בכך גם טיפול זוגי. כמו כן מטפלים המרכזים (באופן פרטני וקבוצתי) בילדים עדים לאלימות בין הוריהם. המרכזים פועלים לצד או במסגרת המחלקות לשירותים חברתיים, לעתים תוך שותפות עם ארגונים ציבוריים-חברתיים נוספים.

תחנות לייעוץ בחיי משפחה ונישואין - תחנות אלה, שעיקר עיסוקן מתן ייעוץ וטיפול זוגי ומשפחתי, תפקידן להתערב במצבים של קושי ומשבר בחיי הזוג והמשפחה, על-פי פניית בני המשפחה. גם כשנשקלים פירוד וגירושין, יכולות תחנות אלה לשמש כמשאב המסייע למשפחה בתהליך קבלת ההחלטות של בני הזוג, ובהפנייתם להליכי גישור כדי שיפעלו באופן שיפגע בצורה המעטה ביותר הן בהם והן בילדיהם. תחנות כאלה פועלות הן במסגרת המחלקה לשירותים חברתיים והרשות המקומית, והן באמצעות שירותים ציבוריים או פרטיים. פקידי סעד לסדרי דין פועלים גם במסגרת התחנות, הפועלות במסגרת הרשות המקומית.

מרכז קשר הורה - ילד - זהו שירות סוציאלי המאפשר מקום מפגש ניטרלי ומגן להורים וילדיהם, במצבים של עימות במשפחה על רקע של פירוד, גירושין ואלימות, ובמקרים שהילדים או ההורים זקוקים למסגרת מדריכה, מוגנת ומפקחת. מרכזי הקשר פועלים במסגרת או לצד המחלקות לשירותים חברתיים או התחנות לייעוץ בחיי משפחה ונישואין, וכן במסגרת שותפויות עם ארגונים ציבוריים והתנדבותיים.

יחידות הסיוע שליד בית - המשפט לענייני משפחה - שירות סוציאלי הצמוד לבית-המשפט לענייני משפחה, שהוקם מכוח החוק. תפקידו לתת שרותי ייעוץ, אבחון וטיפול למשפחות המתדיינות בבית-המשפט לענייני משפחה ולשופטי בית-המשפט. כמו כן עוסקות יחידות הסיוע בהליכי פישור וגישור, הפניות לשירותים חברתיים בקהילה, ומתן הדרכה ומידע להורים בהליכי גירושין. יחידות הסיוע הן חלק מהשירותים הניתנים בידי משרד העבודה והרווחה, וממוקמים בתפר שבין המערכת המשפטית לטיפולית.

מקלטים לנשים מוכות - זהו שירות המיועד לתת מענה חירום לנשים הסובלות מאלימות מצד בני זוגן. למרות ששירות זה אינו מכוון ישירות לתהליך הגירושין, רבות מהנשים השוהות במקלטים בוחרות לנצל תקופה זו לצורך מימוש החלטתן להיפרד מבן הזוג האלים, ועוברות את הגירושין בעת השוהות במקלט. המקלט מספק הגנה לנשים בסכנה, וכן מסגרת טיפולית מקיפה, מקצועית ותומכת עבור הנשים והילדים השוהים איתן. כמו כן מקבלות הנשים במקלט ייעוץ וסיוע

משפטי, והדרכה והכנה לתקופה לאחר עזיבת המקלט. במקביל למקלטים, פועלות **דירות קלט** שתפקידן דומה, וכן **דירות מעבר** המיועדות לנשים שעוזבות את המקלט, לפני שהן עוברות לדור קבע.

ארגונים התנדבותיים - ובעיקר **ארגוני נשים** - פועלים כדי לסייע לנשים וילדים, גם בהקשר של גירושין. הסיוע ניתן באמצעות לשכות ייעוץ, ייעוץ משפטי, ושותפויות בשירותים טיפוליים שונים כגון מקלטים לנשים מוכות, מרכזים למניעת אלימות במשפחה ומרכזי קשר הורה-ילד.

רב או מנהיג דתי בקהילה - בציבור הדתי משמש גם הרב או המנהיג הדתי בקהילה כתובת לפניית בני-הזוג במצב של קושי או משבר בחיי הנישואים.

1. כיצד פועלת המערכת החוקית?

המערכת החוקית נותנת מגוון רחב של מענים למכלול הבעיות הכרוכות בחייה של משפחה העוברת תהליך גירושין, בהקשר לתהליך עצמו ולחיים אחרי הגירושין.

חוקים

יש מספר חוקים העוסקים במצבם של ילדים, ובחלקם גם בהקשר של ילדים וגירושין, ביניהם:

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב-1962 - על-פיו שני ההורים הם האפוטרופסים הטבעיים של הילד, דבר המקנה להם את החובה והזכות לדאוג לכל צרכיו על-פי טובתו. פעולתם של ההורים אמורה להיעשות תוך הסכמה. כשאין הסכמה בין הורים רשאי כל אחד מהם לפנות לבית-המשפט/בית-הדין שיכריע בעניין, והמערכת המשפטית רשאית לפנות לפקיד סעד לסדרי דין בבקשה לתסקיר שיבחן את מצבו של הילד וטובתו.

חוק לתיקון דיני משפחה (מזונות), תשי"ט-1959 - מגדיר את חובת ההורים למזונות ילדיהם.

חוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים), תשט"ו-1955 - חוק זה מגדיר את תפקידי פקיד הסעד לסדרי דין וחובותיו להגיש תסקיר לבית-המשפט, על-פי צו. על-פי החוק רשאי פקיד הסעד לצורך הכנת התסקיר להיכנס לכל מקום שנמצא או עשוי להימצא בו הקטין ולחקור כל אדם שהוא סבור שיש לו מידע ביחס לקטין, וכל נחקר חייב לענות לו תשובות כנות ומלאות, ובלבד שאינו מפליל את עצמו.

חוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים), התשנ"א-1991 - החוק המיישם את האמנה הבינלאומית בדבר החזרת ילדים שנחטפו ממדינה אחת לאחרת, בדרך כלל בידי אחד ההורים המצוי בסכסוך עם ההורה השני, תוך הפרת צו משמורת. האמנה חלה על ילדים עד גיל 16, שעד למועד החטיפה דרו במדינה החתומה על האמנה. במקרים חריגים רשאי בית-המשפט שלא להחזיר את הילד. המקרים הם אלה: ההורה שלו המשמורת לא הפעיל את זכותו למשמורת או הסכים לחטיפה או השלים איתה; יש חשש כי החזרת הילד תסכן אותו; הילד מתנגד לחזרה ובית-המשפט מוצא לנכון להתייחס לעמדתו; החזרת הילד מנוגדת לעקרונות היסוד של מדינת ישראל.

חוק בית-המשפט לענייני משפחה התשנ"ה-1995 - החוק על-פיו הוקמו בישראל מאז 1995 בתי-משפט שהתמחותם בכל הנוגע לקשת הרחבה של ענייני משפחה. זאת, תוך פיתוח התמחות מקצועית, התייחסות למכלול של בעיות המשפחה, ריכוז כל הטיפול של ענייני משפחה אחת אצל שופט אחד, שילוב ההיבט המשפחתי בהיבט המשפטי ופיתוח שירותי יחידות הסיוע.

חוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א-1991 - חוק המאפשר לבת או בן משפחה נפגעי אלימות לבקש מבית המשפט (בית משפט השלום, המחוזי, לענייני משפחה או בית-הדין הדתי), בהליך פשוט, צו הגנה כנגד האדם האלים. צו ההגנה יכול למנוע את כניסתו של האדם האלים למקום המגורים ולמקום העבודה, להימצא במרחק מסוים מאלה, להגבילו לשאת נשק, וכן למנוע ממנו להטריד בכל דרך את נפגע/ת האלימות. כמו כן יכול השופט לבקש תסקיר ביחס למצב המשפחה, ולהורות על דרכי טיפול על-פי חוק זה.

חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך-1960 - החוק המגדיר מיהו "קטין נזקק" ואת דרכי הטיפול בו, באחריות פקיד סעד לחוק הנוער. על-פי החוק קטין נזקק הוא ילד שאין מי שאחראי עליו, או שמי שאחראי עליו אינו מסוגל לטפל בו ולהשגיח עליו. כל קטין שעשה עבירה פלילית ולא הובא בפלילים, קטין רוכל, ילד הנתון להשפעה רעה, ששלומו הגופני או הנפשי נפגע, או תינוק שנולד עם תסמונת סם הוא קטין נזקק.

חוק העונשין (תיקון מס' 26), התש"ן-1989 - המכונה חוק "חסרי ישע" זהו התיקון לחוק העונשין המגדיר את חובת ההורה או האחראי לקטין, ומחייב דיווח לגבי התעללות בכל קטין או חסר ישע. על-פי חוק זה חלה חובת דיווח על כל אדם, והעונש הצפוי על אי דיווח הוא שלושה חודשי מאסר. לגבי רופא, אחות, עובד חינוך, עובד שירותי רווחה, שוטר,

פסיכולוג, קרימינולוג, עוסק בשירות פרה-רפואי, או מנהל או איש צוות במעון שנמצא בו קטין או חסר ישע אי מילוי חובת הדיווח דינו מאסר שישה חודשים. הדיווח הוא לפקיד סעד לחוק הנוער או למשטרה.

המערכת המשפטית

בתי-המשפט לענייני משפחה:

בתי-המשפט לענייני משפחה נפתחו בישראל ב- 1995. אלה הם בתי-משפט אזרחיים ייחודיים, בדרג של בית-משפט שלום, שתפקידם לדון בכל החוקים הנוגעים למשפחה וליחסים בתוכה. האפיונים המרכזיים של מערכת משפטית זו הם:

- ריכוז כל ענייני המשפחה בבית משפט אחד, ובפני שופט אחד הלומד להכיר את המשפחה, מגבש ראייה כללית של הסכסוך המשפחתי ושואף להגיע לפתרון אינטגרלי ושלם.
- הגדרה רחבה של המשפחה באופן הכולל גם בני זוג לשעבר, הורים ואחים, גם אלה של בני זוג לשעבר, ילדים ונכדים.
- סמכות רחבה ביחס לתחומי השיפוט, כולל סכסוכים כספיים בתוך המשפחה, אלימות במשפחה, סכסוכי ירושה, וכמובן כל ההסדרים המלווים את תהליך הגירושין. דהיינו כל הסכסוכים הנובעים מיחסי האמון המיוחדים שמאפיינים יחסים תוך-משפחתיים.
- בבית-משפט לענייני משפחה מתפתחת תפיסה חדשה המעודדת דרכים חילופיות לפתרון הסכסוך ויישובו באמצעות הסכמים והסכמות.
- בבית-המשפט לענייני משפחה משולבת יחידת סיוע, יחידה טיפולית שתפקידה מתן ייעוץ ומענים טיפוליים למשפחות המתדיינות ולשופטי בית-המשפט, במגמה לשלב את ההיבט המשפחתי בהיבט המשפטי.

בתי-הדין הדתיים:

חקיקת חוק בית-המשפט לענייני משפחה התשנ"ה 1995 לא פגעה בסמכויות של בתי-הדין הדתיים ביחס לתחום האישות. מכאן שנישואין וגירושין הם עדיין בסמכות הבלעדית של בתי-הדין הדתיים. גם אם אושר הסכם הגירושין בבית-המשפט לענייני משפחה, הגט יוכל להינתן רק בבית-הדין הרבני לגבי יהודים, או בבית הדין הדתי המתאים ביחס לעדות אחרות. כמו כן הורחבו סמכויות בתי-הדין הדתיים על-פי החוק למניעת אלימות במשפחה.

גישור, פישור והתובענה ליישוב סכסוך:

התרחבות המודעות לתועלת הצומחת מיישוב סכסוכים בהסכמה, באמצעים של גישור, פישור ומשא ומתן, מאפשרת למשפחות רבות לבחור בדרך זו, בעידודו של בית-המשפט. זאת על-פי התפיסה כי יישומן של הסכמות יקל על המשפחות את התפקוד לטווח ארוך יותר מהמשך המאבק או החלטות שיפוטיות הניתנות בידי צד שלישי. השימוש המתרחב בגישור במסגרות שונות שהתפתחו בקהילה ובשירותים ציבוריים ופרטיים, כמו גם ביחידת הסיוע של בית-המשפט לענייני משפחה, מאפשר גיבוש פתרונות יצירתיים הנותנים את המענה הטוב ביותר עבור כל בני המשפחה. התובענה ליישוב סכסוך היא אמצעי חוקי נוסף, המאפשר פנייה לבית-המשפט לענייני משפחה ללא הגשת תביעות, לצורך הפניה ליחידת הסיוע בנסיון להגיע לפתרון מוסכם לסכסוך, ובמידת הצורך לגיבוש הסכם גירושין ללא תהליך משפטי יקר ופוגעני.

ייעוץ משפטי:

בדרך כלל זקוקים המתגרשים לייעוץ משפטי בתהליך, בעת הגשת התביעות ולצורך גיבוש הסכמים משפטיים ביניהם. הצדדים יכולים לפנות לעורכי דין מהשוק הפרטי וכן לטוענות ולטוענים רבניים בבתי-הדין הרבניים או לעורכי דין שרעיים בבתי-הדין השרעיים. הסיוע המשפטי של משרד המשפטים נותן ייעוץ ומספק ייצוג משפטי לנזקקים, על-פי קריטריונים וזכאות כלכלית. כמו כן ניתן לקבל ייעוץ משפטי במסגרת הלשכות המשפטיות של ארגוני הנשים.

מתן עדות בבית-המשפט:

כאשר מוזמן עובד מצוות ביה"ס למסור עדות בבית-המשפט בעניינים הנוגעים בילדים שהוריהם נמצאים בתהליך גירושין, עליו לעשות זאת באמצעות היועץ המשפטי של המשרד או של המחוז שהוא מועסק בו (ראה נספח ב: מתן עדות בבית-המשפט על-ידי עובדי מדינה).

ז. מילון מונחים

אפוטרופסות - ההורים הם האפוטרופסים הטבעיים של ילדיהם, והאפוטרופסות מבטאת את האחריות, החובה והזכות של כל הורה לדאוג לצורכי ילדיו. זוהי אחריות טבעית שאינה נשללת מההורה (אלא במקרים נדירים של אימוץ), ומבוססת על חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב 1962. במקרה של גירושין ממשיכים שני ההורים להיות אפוטרופסים על ילדיהם (מלבד במקרים נדירים שנשללת מהם האפוטרופסות בידי בית-המשפט).

בית-דין - בית-משפט המבוסס על עקרונות דתיים ופועל בענייני אישות מכח החוק הדתי כגון: בית-הדין הרבני, בית-הדין השרעי, בתי-הדין הדרוזיים ובתי-הדין הכנסייתיים.

בית-משפט לענייני משפחה - בית-משפט אזרחי (ברמת בית-משפט שלום) שבסמכותו לדון בכל ענייני משפחה על-פי החוקים המפורטים, מלבד בגירושין עצמם שניתנים רק בבתי-דין דתיים. בתי-המשפט לענייני משפחה ברחבי ישראל הוקמו מכוחו של חוק בית-המשפט לענייני משפחה, התשנ"ה 1995.

גישור - תהליך שמטרתו להביא את הצדדים, במקרה זה את שני ההורים, להסכמה ביחס לסכסוך ביניהם ולקבוע מתוך הסכמה והבנת צורכי הילדים את אופן הפירוד, מידת האחריות של שני ההורים ביחס לילדים והתפקידים המוטלים עליהם.

הורה לא-משמורן - הורה שהילד אינו מתגורר בביתו, אך אפוטרופסותו על הילד ואחריותו החוקית עליו נמשכת. הקשרים בין ההורה לא-משמורן וילדיו מוסדרים באמצעות תכנית מפגשים, המוגדרת באמצעות הסדרי הראייה.

הורה משמורן - הורה שמוטלת עליו עיקר האחריות לגידולו של הילד ולטיפול השוטף בו, ושבתו גר הילד באופן קבוע.

חוות דעת מומחה - חוות דעת של מומחה מטרתה להביא בפני בית-המשפט או בית-הדין היבטים שונים של הבעיה ולהמליץ המלצות ביחס לטובת הילד. מומחה מטעם בית-המשפט (ולא מטעם אחד הצדדים) נתפס כאובייקטיבי.

טובת הילד - מושג שאומץ כעיקרון-על בלעדי לפתרון סכסוכי משמורת בין הורים וכבסיס להכרעות שיפוטיות בענייני ילדים, הן על-פי החוק האזרחי והן על-פי הדין העברי. מעיקרון זה נובעת העובדה כי כל פסק דין בנושא קטינים אינו סופי, וניתן לשינוי בעקבות שינוי בנסיבות, הכול על-פי טובת הילד וצרכיו.

מזונות - זהו המונח המתאר את המחויבות של ההורה לדאוג לצרכים הכלכליים של ילדיו. ילדים זכאים למזונות על-פי חוק עד הגיעם לגיל 18, ועל-פי "מנהג המדינה" עד גיל 21 (תום השירות הצבאי). נשים זכאיות למזונות רק עד לקבלת הגט.

מסוגלות הורית - מונח המתייחס להערכת היכולת ומידת ההתאמה של ההורה לדאוג לצרכיו הפיזיים, הנפשיים והרגשיים של הילד בהתאם לגילו והתפתחותו, ולהיות זמין להיענות לצרכים אלה תוך מתן עדיפות ויכולת הפרדה בין צורכי הילד לצורכי ההורה.

משמורת - קביעת ההורה האחראי לאחר הפירוד או הגירושין למגורי הילד וגידולו בביתו. הבסיס לקביעת המשמורת הוא טובת הילד וזכויותיו, הקודמות לזכויות ההורה.

משמורת משותפת - החלטה שיפוטית המחלקת בין ההורים את האחריות היום-יומית בטיפול בילדים, ובפועל יוצרת מצב שהילדים חיים באופן כמעט שווה בין שני בתיים.

משפחה חד-הורית - משפחה שבראשה עומד הורה אחד. משפחה חד-הורית יכולה להיות משפחה בה הורה אחד שבחר בדרך זו, הורה שאבד בן זוג שנפטר, או על פי ההגדרה החוקית הורה שהתגרש מן ההורה השני. הגדרתה של משפחה כ"חד-הורית" כוללת, מבחינת החוק, הטבות ייחודיות.

משפחה דו-גרעינית - זוהי דרך נוספת להגדיר משפחה שבה בני הזוג התגרשו, אך ממשיכים להיות שותפים להורות, ומתחלקים באחריות לטיפול בילדיהם, תוך מתן ערך שווה למקומם של שני ההורים ושני הבתים בחיי הילדים.

סדרי ראייה - הגדרת זכותו של הורה לא-משמורן להיפגש עם הילד לאחר הפירוד או הגירושין. סדרי הראייה הנקבעים בבית-המשפט ובבית-הדין נוטים להגדיר את המועדים שההורה הלא-משמורן ייפגש עם הילד, ולעתים אף תנאים המגדירים או מגבילים מפגשים אלה.

פקיד סעד לחוק הנוער - עובד סוציאלי שמונה בידי שר העבודה והרווחה בהתאם להוראות החוק, שבסמכותו להגן על קטינים נזקקים שלהתפתחותם התקינה נשקפת סכנה. לפקיד הסעד סמכות לקבל מידע מכל מקור ביחס לקטינים.

פקיד סעד לסדרי דין - עובד סוציאלי שמונה בידי שר העבודה והרווחה בהתאם להוראות החוק שבסמכותו לבחון עניינם של קטינים, חולי נפש ונעדרים שעניינם נדון בבית-המשפט. פקידי סעד לסדרי דין הם המכונים, לבקשת בית-הדין או בית-המשפט, תסקירים לגבי משמורת וסדרי ראייה של קטינים כאשר דן בית-המשפט או בית-הדין בסכסוכים בענייניהם. לפקיד הסעד סמכות לקבל מידע מכל מקור בכל הנוגע לקטינים. כמו כן יש לפקיד הסעד תפקידים ביצועיים וטיפוליים, כמו הכנת תסקירים בנושא אלימות במשפחה, ביצוע החלטות בית-משפט בנוגע לקטינים, סיוע להורה באיתור ילדים חטופים, או ביצוע כל החלטה אחרת של בית-המשפט, וכן התערבות טיפולית שמטרתה לשפר את מצבם של הקטינים במשפחה. פקידי הסעד פועלים מכוח חוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים), תשט"ו 1955.

רצון הילד - לדעתו של הילד בסכסוכי משמורת משמעות בשלושה מישורים: האחד בקביעת טובת הילד; השני ביחס ליישום ההחלטה, לצורך שיתוף הפעולה שלו; והשלישי כאישיות משפטית בעלת זכויות. האמנה לזכויות הילד (1989) הגבירה את המודעות ביחס לזכותו של הילד להישמע בכל הליך שיפוטי הנוגע לו, במישרין או בעקיפין באמצעות נציג. מודעות זו מגבירה את המחויבות להתחשב ברצון הילד.

תסקיר - מסמך המוגש לבית-המשפט או בית-הדין בידי פקיד סעד, על-פי צו של השופט או הדיין, שמטרתו לספק לבית-המשפט תמונה שלמה ואובייקטיבית של מצב הקטין ויכולת כל אחד מההורים לגדלו, וכן להמליץ בפני בית-המשפט לעניין שאלת המשמורת וסדרי הראייה.

אלדר, ד., דהן, ר., נבו, ח., וענבר, ע. (2000). יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה. **חברה ורווחה**, כ (4), 499-518.

ארבל, ד., וגייפמן, י. (1997). חוק בית המשפט לענייני משפחה, התשנ"ה – 1995. **הפרקליט**, מ"ג (ג), 431-451.

הרמל, י. (2000). הערכות פקידי הסעד לסדרי דין לעבודה מול בתי המשפט לענייני משפחה. בתוך י. גייפמן (עורך), **דיני משפחה בעידן בית המשפט לענייני משפחה (חלק ג')**, (עמ. 1226-1231). תל אביב: דיונון.

סמילנסקי, ש. (1990). **פסיכולוגיה וחינוך של ילדים להורים גרושים**. תל אביב: אח

פסטרנק, ר., ופרס, י. (1986). תרומת הנישואין לסוציאליזציה: הישגים לימודיים והסתגלות חברתית של ילדי משפחות חד-הוריות לעומת ילדי משפחות דו-הוריות. **מגמות**, כ"ט, 372-392.

שרון, ד. (2001). שיקולים מנחים בסוגיות משמורת וסדרי ראייה. **אוגזן פקידי הסעד לסדרי דין**. ירושלים: משרד העבודה והרווחה.

Ahrons, C. (1994). **The good divorce: Keeping your family together when your marriage comes apart**. New York: HarperPerennial

Buchanan, C. M., Maccoby, E., & Dornbusch, S. M. (1996). **Adolescents after divorce**. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Emery, R. E. (1988). **Marriage, divorce and children's adjustment (vol 14): Developmental clinical psychology and psychiatry**. Newbury Park, CA: Sage.

Furstenberg, R. R., & Cherlin, A. J. (1991). **Divided families: What happens to children when parents part**. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gardner, R. A. (1992). **The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals**. Cresskill, NJ: Creative Therapeutics.

Garrity, C. B., & Baris, M. A. (1994). **Caught in the middle: Protecting the children of high-conflict divorce**. New York: Lexington

Goldstein, J., Freud, A., & Solnit, A. J. (1973). **Beyond the best interest of the child**. New York: Free Press.

Greif, G. L. (1995). When divorced fathers want no contact with their children: A preliminary analysis. **Journal of Divorce and Remarriage**, 23 (1/2), 75-84.

* פרק זה מסתמך על מספר רב של ספרים ומאמרים מחקריים. לנוחות הקוראים מובאת כן רשימה חלקית של מקורות עיקריים וזמינים.

Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, R. (1982). Effects of divorce on parents and children. In M. E. Lamb (Ed.), **Nontraditional families: Parenting and child development** (pp. 233-288). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Johnston, J. R., & Campbell, L. E. G. (1988). **Impasses of divorce: The dynamics and resolution of family conflict**. New York: Free Press.

Johnston, J. R., & Roseby, V. (1997). **In the name of the child: A developmental approach to understanding and helping children of conflicted and violent divorce**. New York: Free Press.

Kaslow, F. W., & Schwartz, S. L. (1987). **The dynamics of divorce: A life-cycle perspective**. New York: Brunner/Mazel.

Kline, M., Johnston, J. R., & Tschann, J. M. (1991). The long shadow of marital conflict: A model of children's postdivorce adjustment. **Journal of Marriage and the Family**, 53, 297-309.

Maccoby, E. E., & Mnookin, R. H. (1992). **Dividing the child: Social and legal dilemmas of custody**. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Stewart, A. J., Copeland, A. P., Lane Chester, N., Malley, J. E., & Barenbaum, N. B. (1997). **Separating together: How divorce transforms families**. New York: Guilford.

Textor, P. M. R. (1989). The divorce transition. In P. M. R. Textor (Ed.), **The divorce and divorce therapy handbook** (pp. 3-44). Northvale, NJ: Jason Aronson.

Trafford, A. (1984). **Crazy time: Surviving divorce**. New York: Bantam Books.

Wallerstein, J. S. (1991). The long-term effects of divorce on children: A review. **Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry**, 30 (3), 349-360.

Wallerstein, J. S., & Blakeslee, S. (1989). **Second chances: Men, women and children a decade after the divorce**. New York: Ticknor & Fields.

Wallerstein, J. S., & Corbin, S. B. (1999). The child and the vicissitudes of divorce. In R. M. Galatzer-Levy & L. Kraus (Eds.), **The scientific basis of child custody decisions** (pp. 73-95). New York: John Wiley & Sons.

Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1980). **Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce**. New York: Basic Books.

Wallerstein, J. S., Lewis, J. M., & Blakeslee, S. (2000). **The unexpected legacy of divorce: A 25 year landmark study**. New York: Hyperion.